

Αγγελική Δεληκάρη, *Η Αρχιεπισκοπή Αχρίδων κατά τον Μεσαίωνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζαντίου* [Ελληνισμός και κόσμος των Σλάβων, 12. Διεύθυνση: Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος], University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 322.

Η ιστορία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος υπήρξε κατά καιρούς αντικείμενο έρευνας επιφανών ιστορικών, θεολόγων, νομικών και ιστορικών της τέχνης, καθώς αποτελεί τμήμα της πολιτικής, εκκλησιαστικής και πολιτιστικής ιστορίας του Βυζαντίου και του Σλαβικού κόσμου, ειδικότερα των Βουλγάρων και Σέρβων. Η παλαιότερη ενασχόληση της κ. Δεληκάρη και η συγγραφή μελετών για τον Άγιο Κλήμη και την αρχιεπισκοπή Βελίτζης, για την επισκοπή Λυχνιδού κ.ά., καθώς και η γνώση της των σλαβικών γλωσσών αποτελούσε εχέγγυο για την επιτυχία έκβαση του εγχειρήματος. Και γι' αυτό ορθά εντάχθηκε στη σειρά «Ελληνισμός και κόσμος των Σλάβων» που διευθύνει ο ομότιμος Καθηγητής Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιάος, ο οποίος και προλογίζει την έκδοση (σ. 5-6). Μετά τον σύντομο Πρόλογο της συγγραφέως (σ. 7-9) ακολουθούν Βραχυγραφίες περιοδικών, σειρών κ.ά. (σ. 13-19) και εκτενής και συστηματική Βιβλιογραφία (σ. 21-63), που περιλαμβάνει Α΄ Πηγές. Ελληνικές, Λατινικές, Σλαβικές και λοιπές πηγές και Β΄ Μελέτες και άρθρα στην ελληνική (σ. 35-43) και ξενόγλωσσες (σ. 43-63). Το βιβλίο περιλαμβάνει Εισαγωγή και τέσσερα κεφάλαια, ρωσική περίληψη και γενικό ευρετήριο. Την πολυτελή έκδοση, την οποία ανέλαβε ο εκδοτικός οίκος University Studio Press, συνοδεύει εντός και εκτός κειμένου μεγάλος αριθμός εικόνων, η προέλευση των οποίων μνημονεύεται στη σ. 295.

Στην Εισαγωγή (σ. 65-73) η συγγραφέας επισημαίνει τις ιδιοτυπίες που παρουσιάζει η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος, η φύση της οποίας και ο ρόλος που διαδραμάτισε από τότε που ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄ τον Βουλγαροκτόνο ερμηνεύτηκε κατά διαφόρους τρόπους από τους νεότερους μελετητές. Στις ερμηνείες αυτές υπεισέρχεται πολλές φορές και ο εθνικιστικός παράγων. Στη μακρόχρονη ιστορική πορεία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος «η παρουσία φωτισμένων ιεραρχών αναδεικνύει τον πολιτιστικό και ενοποιητικό ρόλο της και την ειρηνική συνύπαρξη Βυζαντινών και Σλάβων».

Στο Πρώτο Κεφάλαιο με τίτλο *Ιστορική εξέλιξη της επισκοπικής έδρας Λυχνιδού-Αχρίδας* (σ. 75-103) η συγγρ. επισημαίνει πως είναι γενικά αποδεκτό ότι η Αχρίδα ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Λυχνιδό, που υπήρξε έδρα επισκοπής του Ιλλυρικού. Ορόσημο αποτέλεσε η απόφαση του Ιουστινιανού να ανυψώσει τη γενέτειρά του, το Ταυρήσιον (σημερινό Caricin Grad), με τη Νεαρά 11 του 535 σε έδρα υπάρχου και έδρα της αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής, με την οποία ταυτίστηκε αργότερα η Αρχιεπισκοπή Αχρίδος. Συζητούνται διάφορες θεωρίες νεότερων μελετητών και προσάγονται γραμματειακές πηγές, ελληνικές, λατινικές, ενώ κρίνει ως ασύστατες ορισμένες απόψεις που έχουν διατυπωθεί από άλλους ερευνητές κυρίως από την ΠΓΔΜ (σ. 93).

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο μελετάται *Η εξέλιξη του τίτλου του αρχιεπισκόπου Αχριδών* (σ. 105-154), το Τρίτο Κεφάλαιο αφορά στη *Δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχριδών από την ίδρυσή της έως τον 15ο αιώνα* (σ. 155-253) και στο Τέταρτο Κεφάλαιο με τίτλο *Σχετικά με τον επισκοπικό τίτλο του Αγίου Κλήμη και την αναδρομική σύνδεσή του με την αρχιεπισκοπή Αχριδών* (σ. 255-290) η συγγρ. εξετάζει την αναδρομική και καταχρηστική χρήση των τίτλων που κατά καιρούς δόθηκαν στον άγιο Κλήμη, που είχε χρηματίσει επίσκοπος Βελίτζης, αλλά οι κατά καιρούς αρχιεπίσκοποι Αχρίδος συνήθιζαν να τον προβάλλουν ως προκάτοχό τους στην αρχιεπισκοπή.

Είναι φανερό πως η κ. Δεληγάρη ασχολήθηκε στο βιβλίο της αυτό με ένα θέμα περίπλοκο και πολύ δύσκολο, καθώς είχε να μελετήσει την ιστορία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος διαχρονικά και να εμπλακεί σε προβλήματα διεπιστημονικά και σε μια ογκώδη ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, με πολλές και αντικρουόμενες απόψεις. Οπωσδήποτε εργάστηκε με μεγάλη επιμέλεια, αυτοσυγκράτηση και γνώση. Ας μου επιτραπεί ωστόσο να προβώ σε ορισμένες παρατηρήσεις και διορθώσεις.

1. Στη σ. 90 γίνεται λόγος για την ονομασία του θέματος «Βουλγαρία», που ίδρυσε ο Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος μετά την κατάλυση του κράτους του Σαμουήλ το 1018, και την αυτοκέφαλη Αρχιεπισκοπή Αχρίδος που έφερε τον επίσημο τίτλο «Πρώτη Ιουστινιανή και πάσης Βουλγαρίας». Στη σημείωση αρ. 47, το παράθεμα ότι «στις πηγές η παραπάνω περιοχή μπορεί να αναφέρεται ως *Βουλγαρία*, *βουλγαρική περίχωρος*, το *βουλγαρικό κλίμα*, και οι επισκοπές λέγονται *βουλγαρικές*, χωρίς οι όροι αυτοί να έχουν εθνική σημασία», προέρχεται από τη μελέτη μου «Η αρχιεπισκοπή Αχρίδος και η αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης», στο *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία - Μια άλλη Ελλάδα. Θεσσαλονίκη - Αχρίδα*, εκδ. Α. Αγγελόπουλος, Θεσσαλονίκη

2004, σ 407-421, εδώ 412 και όχι από τη μελέτη του Μ. Γ. Τρίτου, «Στοιχεία για την προσωπικότητα του Αχριδών Ιωάσαφ», που δημοσιεύεται στον ίδιο τόμο (σ. 422-456). Χρειάζεται γενικά ιδιαίτερη προσοχή να διακρίνουμε πότε γίνεται πράγματι αναφορά στους Βουλγάρους ως εθνικό όνομα και πότε πρόκειται για χρήση της ιστορικής ονομασίας της Αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας και αυτών που ανήκαν στο ποίμνιό της. Όπως έδειξα σε μελέτη μου, δεν αρκεί η επισήμανση εθνικών ονομάτων όπως Ρωμαίοι, Έλληνες, Ιλλυριοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Αρμένιοι κ.ά., αλλά απαιτείται συγχρόνως και εξέταση των ανθρωπωνυμίων σε σχέση με τον τόπο προέλευσης, τις συγγενικές σχέσεις και την ιστορική συνάφεια, που αποκαλύπτονται στις δικαστικές αποφάσεις ή τις γνωμοδοτήσεις του συνοδικού δικαστηρίου της Αχρίδος, όπου βέβαια προσέρχονταν άνθρωποι και από άλλα μέρη. Βλ. σχετικά τις μελέτες μου «Η Δυτική Μακεδονία τον 13^ο αιώνα. Παρατηρήσεις από το έργο του Δημητρίου Χωματηνού», στο *Μακεδονία. Ιστορία και Πολιτισμός, Διημερίδα 20-21 Οκτωβρίου 1995, Παιδαγωγική Σχολή Φλώρινας ΑΠΘ*, Φλώρινα 1997, σ. 31-43 και «Τα Γρεβενά στο πλαίσιο της πολιτικής και εκκλησιαστικής ιστορίας του κράτους της Ηπείρου (α' μισό του 13^{ου} αι.)», στο *Γρεβενά. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός. Πρακτικά Συνεδρίου* (Γρεβενά, Φεβρουάριος 2002), εκδ. Μ. Μ. Παπανικολάου, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 193-202, εδώ 197.

2. Στη σ. 124, γίνεται λόγος για τον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας Ιωάννη Καματηρό (1183-1206), ο οποίος «τέλεσε τους γάμους του αυτοκράτορα Αλέξιου Β' Κομνηνού (1180-1183) με την κόρη του Ανδρονίκου Κομνηνού (αργότερα αυτοκράτορα Ανδρονίκου Α' Κομνηνού)». Ωστόσο δεν πρόκειται για τον νόμιμο διάδοχο του Μανουήλ Α' Κομνηνού Αλέξιο Β' που ήταν νυμφευμένος με την κόρη του βασιλέα της Γαλλίας Λουδοβίκου Ζ' Αγνή-Άννα και ο οποίος θανατώθηκε με στραγγαλισμό, αλλά για τον νόθο γιο του Μανουήλ Κομνηνού Αλέξιο που τον πάντρεψε ο Ανδρόνικος Α' με την εξώγαμη κόρη του Ειρήνη. Μετά την παραίτηση του Πατριάρχη Θεοδοσίου τον Αύγουστο του 1183, δόθηκε άδεια από τον νέο Πατριάρχη Βασίλειο Β' Καματηρό (1183-1186) και τον γάμο τέλεσε ο ευρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας και πρώην *επί του κανικλείου* Ιωάννης Καματηρός. Βλ. εκτενώς Κ. Βαρζός, *Η Γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Β' [Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20 Β'], Θεσσαλονίκη 1984, σ. 481 κ.ε. Μετά τις κατακτήσεις του Καλογιάν ο Ιωάννης Καματηρός κατέφυγε στη Νίκαια και υπογράφει και αυτός το *Συνοδικόν γράμμα* προς τον βασιλέα της Μικράς Αρμενίας Λέοντα Β' με αφορμή τον γάμο της κόρης του (?) με τον Θεόδωρο Α' Λάσκαρη τον Οκτώβριο του 1213. Στη σ. 126 σημ. 95 εκ

παραδρομής η συγγρ. γράφει ότι ο Ιωάννης Καματηρός βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη.

3. Στη σ. 125 η συγγρ. επισημαίνει ότι ο Νικήτας Χωνιάτης χρησιμοποιεί για τον αρχιεπίσκοπο Ιωάννη Καματηρό την προσφώνηση (ορθότερο: τον αποκαλεί) *αρχιποίμενα Βουλγάρων*, τίτλος που εμφανίζεται και σε κάποια σφραγίδα, και γράφει: «Η έκφραση *αρχιποίμενα Βουλγάρων* παραπέμπει, κατά την άποψή μου, στους χριστιανούς του θέματος Βουλγαρίας και όχι σε κατοίκους Βουλγάρους στην καταγωγή ...». Όπως ανέφερα παραπάνω, ο τίτλος του αρχιεπισκόπου αναφέρεται σε όλο το ποίμνιο της αρχιεπισκοπής Βουλγαρίας και δεν πρόκειται για εθνική διάκριση. – Στη σ. 127 είναι ατυχής η διατύπωση ότι «ο Δημήτριος Χωματηνός είχε κάθε λόγο να τονίζει τον τίτλο της επαρχίας που εποίμαινε, καθώς και τα δικαιώματα και τις αρμοδιότητες που συνεπάγεται αυτός». Ο τίτλος «*Δημήτριος ελέω Θεού αρχιεπίσκοπος της Πρώτης Ιουστινιανής και πάσης Βουλγαρίας*» ήταν ο επίσημος τίτλος της Αρχιεπισκοπής, η *Intitulatio*, και έτσι υπέγραφε και έτσι τον προσφωνούσαν ή τον αποκαλούσαν σε έγγραφα (βλ. ενδεικτικά σ. 127 σημ. 99-103 και σ. 140 σημ. 174) και δεν πρόκειται για «διευρυμένο» τίτλο (σ. 139). Σε σφραγίδες, επιγράμματα ή σε έμμετρα κείμενα δικαιολογείται η παρέκκλιση και μπορεί να αποκαλείται *αρχιποίμην, ποιμενάρχης, ποιμήν, αρχιθύτης Βουλγάρων* κ.λπ. (βλ. λ.χ. σ. 131 και 132, σημ. 131-136, σ. 140 σημ. 178) και σε αφηγηματικές πηγές να αναφέρεται απλώς ως *αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας*. – Στο ίδιο κεφάλαιο, όπου ο λόγος για την τιτλοφορία του αρχιεπισκόπου, σ. 140, η συγγρ. επικαλείται τον τίτλο, με τον οποίο αναφέρεται «στο χρυσόβουλλο (πρόσταγμα) του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ τον Ιούνιο του 1312» (βλ. το χωρίο σημ. 174). Πρόκειται όμως για *πρόσταγμα* και όχι για *χρυσόβουλλο*. Είναι δύο διαφορετικά είδη εγγράφων της αυτοκρατορικής γραμματείας. Το *πρόσταγμα* ανήκει στην κατηγορία των διοικητικών εγγράφων και έφερε κηρίνη σφραγίδα. Ο *χρυσόβουλλος* λόγος ήταν η πανηγυρικότερη κατηγορία των προνομιακών αυτοκρατορικών εγγράφων και έφερε χρυσή σφραγίδα. Βλ. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα* [Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4], Θεσσαλονίκη 1972², σ. 222 κ.ε., 233 κ.ε.

Ένα άλλο ζήτημα που δεν διευκρινίζεται είναι πότε ακριβώς εμφανίζεται ο τίτλος *Αρχιεπίσκοπος Αχριδών* (που υπάρχει και στον τίτλο του βιβλίου). Θεωρώ ασθενές το επιχείρημα (σ. 138) ότι η πρωιμότερη αναφορά από τον Γεώργιο Παχυμέρη αποσκοπούσε στη μείωση της σημασίας της στέψης του Θεόδωρου Δούκα που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος Δημή-

τριο Χωματηνό και όχι από τον Πατριάρχη. Τον τίτλο τον βρίσκουμε τον 14^ο αι. και σε σλαβικά κείμενα (σ. 141 σημ. 183, και σ. 142 σημ. 185).

Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει το γεγονός, που δεν αναδεικνύεται από τη συγγραφέα, ότι τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδος τον προσφωνούν ή τον αποκαλούν *Παναγιώτατο* (βλ. σ. 128-130 σημ. 105-124, σ. 137 σημ. 162, σ. 140 σημ. 173) όπως και τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (σ. 127 σημ. 101). Ο Πατριάρχης βέβαια Γερμανός Β΄ (σ. 130 σημ. 126, σ. 150 σημ. 213) και ο Φιλόθεος Α΄ το 1365 (σ. 145 σημ. 193), ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ (F. Dölger, *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches*, τ. IV: *Regesten von 1282-1341*, München - Berlin 1960, αρ. 2336) (σ. 140 σημ. 174) και ο Ιωάννης Απόκανκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου (σημ. 128), τον προσφωνούν ή τον αποκαλούν *Μακαριώτατο*. Πιθανόν λοιπόν και στη διαφορά απόψεων σχετικά με τον αρχιεπίσκοπο Γρηγόριο Β΄ (1365-1378) της επιγραφής του 1364/1365 (σ. 144 σημ. 190) να είναι ορθή η πρόταση των I. Snegarov και C. Grozdanov *Παναγιώτατος*, όπως φαίνεται και από τις άλλες επιγραφές (σημ. 191-192) που αφορούν στον ίδιο αρχιερέα και στον Ματθαίο (σ. 146 σημ. 197). Ωστόσο αναφέρεται και ως *πανιερώτατος* (*Actes Zoographou*), σ. 145-146.

4. Στις σ. 126-127 η συγγρ. γράφει: «Η τελευταία έκδοση έργων του (Δημητρίου Χωματηνού από τον G. Prinzing) παρέχει τη δυνατότητα στον μελετητή να παρακολουθήσει τους αρχιεπισκοπικούς τίτλους που μνημονεύονται στα έργα αυτά τόσο από τον ίδιο τον Χωματηνό όσο και από τους υπαλλήλους (χαρτοφύλακα κ.ά.) της αρχιεπισκοπικής γραμματείας όσο και από όσους ζητούσαν τις νομικές συμβουλές του Χωματηνού ...». Ο *χαρτοφύλαξ*, ο *υπομνηματογράφος* κ.ά. δεν ήταν υπάλληλοι της αρχιεπισκοπικής ή της μητροπολιτικής γραμματείας αλλά κληρικοί αξιωματούχοι (*οφφικιάλιοι*) με ορισμένες αρμοδιότητες. Βλ. τη μελέτη μου «Από την εκκλησιαστική οργάνωση του κράτους της Ηπείρου. Εκκλησιαστικά οφφίκια και υπηρεσίες του κλήρου τον 13^ο αι.», στο *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου* (Άρτα, 12-14 Απριλίου 2002), εκδ. Ευστρατία Συγκέλλου, Αθήνα 2007, σ. 161-196. Ειδικά για τον *χαρτοφύλακα* σ. 169-173.

5. Ένα άλλο θέμα που πρέπει να συζητηθεί είναι το ζήτημα της αναγόρευσης και στέψης του Θεόδωρου Δούκα στη Θεσσαλονίκη, διότι υπάρχει σύγχυση. Η συγγρ. στη σ. 201 γράφει «Ο Χωματηνός έστεψε στη Θεσσαλονίκη τον Θεόδωρο Δούκα (1215-1230) αυτοκράτορα (μεταξύ του 1225 και του 1227)». Και ενώ στη σημ. 137 παραθέτει παλαιά και νεότερη βιβλιογραφία, αποδέχεται προφανώς την άποψη του K.

Λαμπρόπουλου (1988/89), «ο οποίος με βάση την εξέταση των έργων του Ιωάννη Απόκαυκου απορρίπτει το 1227 ως έτος στέψης του Θεόδωρου Δούκα και προτείνει εκ νέου το 1225»! Καταρχήν πρέπει να επισημάνουμε ότι σύμφωνα με την πολιτική θεωρία των Βυζαντινών (βλ. Ο. Treitinger, F. Dölger, Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Ι. Καραγιαννόπουλος κ.ά.) με την αναγόρευση, την περιβολή δηλαδή των διασήμων της αυτοκρατορικής εξουσίας, που ήταν η πορφύρα και τα πορφυρά πέδιλα, και τις επευφημίες των τριών καθεστωτικών παραγόντων (συγκλήτου, στρατού και λαού), ονομαζόταν κανείς βασιλεύς και μπορούσε να ασκεί την αυτοκρατορική εξουσία. Ο ανώτερος αυτοκρατορικός τίτλος βασιλεύς ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί πριν από τη στέψη, προϋποθέτει όμως ότι είχε προηγηθεί η αναγόρευση. Επομένως δεν πρέπει να ξενίζει ότι ο Θεόδωρος Δούκας αποκαλείται βασιλεύς πριν από τη στέψη (βλ. σχόλιο σ. 201 και 202, σημ. 137 και 140 αντίστοιχα). Η τιτλοφορία του Θεόδωρου Δούκα πριν και μετά την ανάκτηση της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 1224 παραμένει η ίδια, αποκαλείται κραταιός, μεγαλοουργός, νικητής Κομνηνός, ενώ και άλλα στοιχεία δείχνουν ότι δεν έσπευσε να αναγορευθεί, καθώς συνέχιζε τις επιχειρήσεις εναντίον των Λατίνων. Αναγορεύτηκε τέλη του 1225 (πιθανόν μετά την καταστροφή του στόλου του Γουλιέλμου του Μομφερρατικού στον Αλμυρό) ή το 1226. Η απόφαση για τη στέψη του βασιλέως Θεόδωρου Δούκα ανακοινώθηκε στη Νίκαια με επιστολή της Συνόδου των αρχιερέων που συνήλθε στην Άρτα τον Φεβρουάριο του 1227 (όπως προσδιόρισε η Ε. Βέη-Σεφερλή), δινόταν μία τριμήνη διορία στη Νίκαια, η οποία δεν απάντησε, γι' αυτό θεωρούμε με βάση και άλλες ενδείξεις από επιστολές του Ιωάννη Απόκαυκου ότι η στέψη πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη την ημέρα της Πεντηκοστής του 1227. Η χρονολόγηση αυτή είναι αποδεκτή από πολλούς ερευνητές (G. Prinzinger, Fr. Bredenkamp κ.ά.). Ανάλυση των πηγών και την επιχειρηματολογία βλ. στη μελέτη μου «Συμβολή στο ζήτημα της αναγόρευσης του Θεόδωρου Δούκα», στο *Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 37-62 και στο βιβλίο μου *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 7], Θεσσαλονίκη 1990. Ανασκευή των αντιφατικών πολλές φορές απόψεων, κυρίως του Κ. Λαμπρόπουλου βλ. στη μελέτη μου «Η χρονολόγηση επιστολών και εγγράφων του Ιωάννη Απόκαυκου», *Εγνατία* (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας) 4 (1993-1994) 143-168. – Για το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την αναγόρευση ως τη στέψη πρβλ. και την περίπτωση του Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρι, αυτοκράτορα της Νίκαιας (αναγόρευση 1205, στέψη 1208

ή 1206 και 1207 αντίστοιχα). – Όσον αφορά την τιτλοφορία του Θεόδωρου Δούκα στον χρυσόβουλλο λόγο για τη Μητρόπολη Ναυπάκτου του 1228 «Θεόδωρος εν Χριστώ τω Θεώ πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ Ρωμαίων ο Δούκας» και την παρατήρηση της συγγραφέως (σ. 203 σημ. 143) ότι ο τίτλος αυτός δεν απαντάται στα νομίσματα του Θεόδωρου Δούκα με βάση την έκδοση του M. F. Hendy, υπάρχει ένα μοναδικό τεταρτηρόν που δημοσίευσε ο S. Bendall, “A New Tetrarteron of Theodore Comnenus Ducas”, *Numismatic Circular* 79 (1971)10 με την ίδια επιγραφή, που πιθανόν να κόπηκε με την ευκαιρία της στέψης (βλ. τη μελέτη μου Συμβολή, ό.π., σ. 50 και σημ. 48, όπου και η σχετική συζήτηση). Για όλα αυτά τα ζητήματα βλ. και στη μελέτη μου «The Political Ideology of the State of Epiros», Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου που οργάνωσε η Ακαδημία Αθηνών (Αθήνα, 9-12 Μαρτίου 2004) με τίτλο *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, εκδ. Angeliki Laiou [Réalités Byzantines 10], Paris 2008, σ. 311-323, και σε ελληνική απόδοση με ορισμένες προσθήκες στο κείμενο και τη βιβλιογραφία: «Πολιτική ιδεολογία του κράτους της Ηπείρου», *Βυζαντιακά* 31 (2014) (= Αφιέρωμα στη μνήμη της Καθηγήτριας Βασιλικής Δ. Παπούλια) 155-178.

Κλείνοντας παραθέτω και ορισμένες παρατηρήσεις γραμματικές κ.ά.

1) Το αρχικό των εθνικών ονομάτων πρέπει να γράφεται με κεφαλαίο, π.χ. Σέρβοι, Βούλγαροι ηγεμόνες, Βυζαντινός αυτόκράτορας, Βυζαντινοί συγγραφείς, Έλληνας αρχιεπίσκοπος αλλά βυζαντινές επισκοπές.

2) Στη σ. 100 γρ. προκαθεδρία αντί πρωτοκαθεδρία. Στις σ. 103 και 108 σημ. 2 γρ. πλειονότητα αντί πλειοψηφία. Στη σ. 170 γρ. να αντεπεξέλθει. Στη σ. 117 σημ. 146 γρ. Χλερίν = Φλώρινα.

3) Στη Βιβλιογραφία πρέπει να αναφέρεται και το κύριο όνομα των συγγραφέων, π.χ. Γ. Κονιδάρης. – Το πλήρες όνομα είναι E. Zachariae von Lingenthal και όχι απλώς Lingenthal.

Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

